

բուած կը լինի յամին 452*, տարւոյն սկիզբ-
ները՝ «մինչ գեռ ի ձմերոցին էր թագաւորն»
(Եղ. 234)։ Ղազար կը յաւելու՝ թէ նա յետ
դատապարտութեան գեռ «կացեալն» (254)։ ամն ինչ
պէտք է համարել երեք կամ չորս տարի, որ
է ց453-5։ որով եւ Եղիշէ եօթն յետանակ-
ները գրած կը լինի ընդ մէջ 453-7 տարի-
ներու, եւ մի շնորով։

Նմանապէս մի շնորով գրած է ութերորդ
յետանակին երեք մասունքն ալ։ Ասոնց մէջ
ժամանակաւ քան զամէնն յետնուողն գէպքն՝
Աբրահամու մահն է (յիջ 341)։ սա զարձաւ
ի պարսից յամին 463, ինչպէս ըսինք։ եւ
պատմաց այնուհետեւ նորա կենաց վերայ
ըրած նկարագրէն այնպէս կը թուի՝ թէ ապ-
րած է գեռ հինգէն ութ տարի*։ որով եւ
ութերորդ յետանակը գրուած յամն 468-71։

Շարայարկի

* Փարսեցիին Հայոց երթը կը գնէ «յերեքասա-
ներորդուս՝ ամի Յագիւրսի» (223), այս ինքն 430ին,
պատերազմէն տարի մի յառաջ՝ որ յայտնի սխալ է։
Կոստանեանց ի Հիսուսածին (Գ. 128) զըլազբաց
սխալ կը կարծէ զայդ՝ ժղ ի ժղ ընթերցմամբ։ Իսկ
մենք բուն պատմիչն կը համարենք։ որովհետեւ նա ուրիշ
տեղ մի կը զրէ նախորդաց համար՝ թէ «հրաման
տալը Յագիւրս պահել (զնոսա) անդէն Գնչա՝ յառ-
վաշա՝ ամի թագաւորութեան իւրոյ» (256)։ նոսա-
րագիր ըսողտուրութիւնը քանի մի տարւոյ միջոց կը
ցուցնէ։ եւ եթէ յառաջ փոխանակ իւրիցսանի գրած
լինէր նա Գնչա՝ (որ է 452 թին), կամ ժղ (որ
սխալ է), մի՞ կամ ըստ Կոստ.։ նոյն տարւոյ համար
պիտի չկարենար ըսել՝ «Գնչա՝ յառվաշա՝ ամի թագաւորութեան»։

** Եղիշէ կը պատմէ նորա համար, թէ «ընտրեաց
իւր տեղի մի զսո յամենայն թագմամբոն ժողովրդոց,
եւ առաքինի եղբարք երկուք կատարեաց զհետնս իւր
մեծաւ ճշմութեամբ» (338-9)։ Իսկ Ղազար՝ թէ «ձեռ-
նադրեալ յատենան եղիշովապետութեան աշխարհին
Բշնունեաց, . . . եւ վախճանք ի նմին կարգի» (322)։
Ինչպէս մեկնակի է այս յետին տարածանութիւնս ալ։
Իրաւունք տալով քարք ունեցողին զայն թէ լուսնոցդին։

ՎԱՆԱԾ ԾՈՎԱԿԻ ԿԶԶԻՆԵՐԸ

ԱՂԹԱՍԱՐ

ՄՍԱԹԵՐԹԻՍ անցած տարւոյ
(1896թ) համարներէ միոյն մէջ,
գեղածիծաղ՝ առուստ մը Արտա-
սասարի զաւարագիւր եւ ծովահայեաց
բարձրաւանդակի մը վրայէն դիտեցինք
Վանայ ծովակի հրաշալի տեսարանները։ արդ
մի ե նոյն տեսարաններն են, որ վարձեալ
կը գրաւեն մեր ուշը, նոյն սիրուն եւ ժպտուն
տեղերն են՝ որոց նկարագրութեամբ կ'ուզենք
զուարճացնել մեր ընթերցողները, այցելելով
ծովակի գլխաւոր կղզիները Աղթամարը,
Առտէրը, Կտուցը եւ Լիւնը։ որք որչափ ալ
լոկի եւ ամայիք թուին հիմակ, բայց շատ
անոյշ յիշատակներ ունին ծրարած մեզի հա-
մար իրենց ծոցին մէջ։

Որովհետեւ վերայիշեալ կղզիներու մէջ Աղ-
թամարն կը գերազանցէ քան զայլս, թէ
իւր պատմական անցելոյն եւ թէ դեռ կան-
գուն մնացած ս. թալ եկեղեցեան, այդ պատ-
ճառաւ անկէ կը սկսինք մեր նկարագիրն։

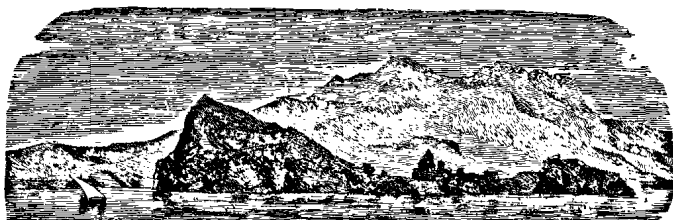
Աղթամար² անունը խիստ լաւ ծանօթ է
այն ամեն Հայու մտաց եւ սրտին, որ կար-
դացած է իւր ազգի թէ քաղաքական եւ թէ
եկեղեցական պատմութիւնները։ Աղթամարը
պատմութեանց չէրու մէջ ունեցեր է իւր
ուրախականին հետ նաեւ տխուր տեսարան-
ներն։ նա միանգամայն եղեր է բնակավայր
արքայական եւ կաթողիկոսական իշխանու-
թեանց, Բայց ինչ փափաքելէ էր նախ Աղբա-
մար անուան ստուգաբանութիւնը եւ մեկնու-

1. Տես Բագմովէպ, Տուրք 1896։

2. Ըստ եւրոպական ազգաց դրոշմի Ag-
thamar եւ Aktamar. Ըստ Արաբաց եւ Թրքաց
جاثمار:

թիւնը տալ. այլ, աւաղ, ի զուր՝ երկար ժամանակ թերթեցի մեր նախնեաց թէ անտիպ է թէ տպեալ գրքերը, Աղթամարայ մեկնութիւնն գտնելու համար: Բանասերք ե բանաստեղծք այլեւայլ տարրեր կարծիքներ ունին անուան ծագման մասին, զորս կը գնամ աստ՝ ընթերցողաց հետաքրքրութիւնը գոհացնելու համար: Նախ, ըստ կարծեաց մեծանուն հեղինակի մը, Աղթամար կրնայ հասկցուիլ յաղորատ ի Մարաց կամ յաղորդ Մարաց: Այս կարծեաց վրայ յաւելցրենք նաև հետեւեալներն: Որովհետև ինչպէս վերը պիտի տեսնենք, հին ժամանակները Ուշառնեաց Բարզափրան նահապետը Պարստիկնէն գերեց բազմաթիւ Հրէաներ ե բնակեցոյց կղզւոյս մէջ, այդ պատճառաւ Հրէաստանէն ահագոյն Հայաստան նաև թաւար հրէական անուան

հետև ի սիրելոյն, ծովափէն ե կամ ուրիշ տեղէ մը արտայայտելով իւր սրտի տենչն առ իւր սիրուհին, կը գոչէ ի հեռուստ Ա՛խ թաւար: Այս վերջի մեկնութիւնս թէև յղացած էի ի միտս, այլ մտադիր չէի յիշել ի գրութեանս եթէ յանկարծակցն դիպուած մը կարծիքս չի հաստատեր. ե քիչ դիպուած: Անցեալ տարւոյ Լուսնա զրական հանդիսի Բ. գիրքը կարգալուս ժամանակ, 111 երեսը հանդիպեցայ Ա՛խ թաւար վերնագրով բանաստեղծութեան մը, հեղինակութիւն Ա. Թաշճեանի († 1893). Հետաքրքրութեամբ կարդալով ոտանաւորը, մէջը գտայ վերը յիշածիս նման իմաստ մը: Հեղինակը կը նկարագրէ վանայ ծովափը մրկակից, ծովափը կանգնած Գուրգէն ոմն պատանի Ա՛խ թաւար կը գոչէ, որոյ ձայնը խառնուելով ալեաց

Ա. Գ. Ա. Մ. Ա. Ր.

զործածութիւնն, որ կը նշանակէ դառնորդիւն, ե եթէ Աղ մասնիկը համարինք աղաւաղութիւն Աղի բառի որ կը նշանակէ ժողովուրդ, ե կահք, այն ժամանակ կրնանք հետեցընել թէ Աղթամար կ'ստուգարանութի դառնորդեան ժողովուրդ, նկատելով իւր մէջ բնակող գերի Հրէաները, որոց վրձակը արգարե դառն էր, որք թողլով իրենց սիրելի ե նուիրական հայրենիքը, ստիպուած էին ամբիփոխիլ յօտարութեան ապստամբութեան կղզւոյ մը մէջ: Գարնեալ, Աղթամար կ'ստուգարանութի Աղթամար, ինչպէս գրուած կը տեսնենք նաև ձեռագրաց ոմանց մէջ, համարելով թաւար անուն՝ կղզւոյ մէջ կամ այլ ուրեք բնակող մեծատան մը կամ իշխանի դատեր, որ ունեցեր է անշուշտ իւր սիրելին, ե ո՛ր գիտէ ինչ պատճառներով,

շառայման հետ, հագիւ կը լսուի: Իսկ կըղզւոյ մը (Աղթամար) մէջ փակուած կ'ապեր պատանեայ սիրուհին (թաւար): Գուրգէն ինքզինքը ծովը կը նետէ երթալու առ իւր սիրուհին, այլ աւաղ, ալեաց բռնութեան չի կարողանար յաղթել, կը խեղդուի, ե իւր դեակը կը գտնէ թշուառ թաւարը կղզւոյ եզերքը, ու ողբով ե կոծով իւր կեանքը կը վերջացընէ նոյն կղզւոյ մէջ: Բանաստեղծութիւնն կը վերջանայ հետեւեալ տողերով.

Ալէկոծ ժայռի սե զլլի վրան՝
Այսօր էլ դեռ կայ երկու գերեզման
Այնտեղ թաղուած կան Գուրգէն ե թաւար
Կղզւո առնուն էլ ձեռք Աղթամար:

Կղզւոյս անուան ստուգարանութեան նկատմամբ մեր յառաջ քերած մի քանի մեկնու-

թիւնք, առ ժամս բաւական կը համարինք, սակայն միանգամայն կ'ըսենք թէ կարելի է գեւ ուրիշ աւելի ընտրելագոյն մեկնութիւն և ստուգաբանութիւն գտնել այն անուան. այդ մասին մեր խնդրուածքը կ'ընենք առ յարգոյ գիտնականս, որ բարեհաճին հազոր. գեւ մեզ իրենց գիտութիւնն այս անուան ստուգաբանութեան նկատմամբ:

Աղթամարայ ստուգաբանութենէն անց. նինք իւր աշխարհագրական դիրքը գննելու և կ'ինկնայ ծովակի հարաւ — արեւելեան կողմը, և ըստ չափման Ն. Ս. Գուսերովի սե ծովու երեսէն բարձր է 5528 տոնայափ կամ 1685 մետր. 38°22'00" լայնութեան և 60°38'00" երկայնութեան տակ, Սահմանքն են Ար.էն և Հր.էն արեւելեան և հարաւային ծո. վափուները, Ամ.էն Առտէր կղզին և Հս. — Ար.էն գրեթէ 18 մլոն հեռու է Կասպը: Կղզին երկրեցած է ծովակի մէջ Արեւելքէ Արեւմուտք, հարաւային կողմի ցամաքէն հե. ու է ժամուան մը ճանապարհով. Տէյրօշ վանայ Աւանց գիւղի նաւահանքատէն մեկ. նեւով 2½ ժամուան մէջ հասաւ ի կղզին: Սա կ'ըսէ, թէ վանէն մինչև Աղթամար 4 հազարամետրէն աւելի ճանապարհ է. իսկ Սէն — Մարթէն 3 փարսախ հեռու կը համա. ին Աղթամարը վանէն: Հայ տեղագիրքը Աղթամարը փոքր կը համարին Կասպ և Լիւմ կղզիներէ և մեծ քան զԱռտէր. թէև Վի. թալ Գինէ իւր Ասիական թուրքիա գրոց մէջ, մեծ կը համարի կղզին ծովակի միւս կղզիներէն, և կը յաւելու, թէ հազիւ 4 հա. զարամետր շրջապատ ունի: Կղզին մեծաւ մասամբ ծայրոտ է. այդ պատճառաւ այժ. մեան մեծաւաստանի միաբանները, հազիւ քիչ մը տեղ կարող են մշակել քանի մը տոնակ բանջարեղէններ: Խրառեր ամենաքիչն են, և միայն երկու տեսակաց կը վերաբերին. թթե. նիք կարմրագոյն պտղովք և վայրի Նշենիք: Կղզւոյս եղբրքը մանաւանդ ապառաժներու վրայ՝ բաւական շատ կը գտնուին ջրագու. ներ, որորներ և ճայեր, որք երբեմն իրենց անախորժ ձայներով կը խանգարեն կղզւոյ մեկամազիկ լուսութիւնը:

Աղթամարայ խոժոռ ժայռերն և իւր ան. մատչելի դիրքն դիտելով հնագոյն նախնիք

մեր, զինքը սահմաններ են իրրև ամբողջ ընդ. գէմ արձակմանց թշնամեաց: Մեր պատ. միշներէն զխաւորաբար թոմա Արծրունին է, որ ճոխաբար կը խօսի կղզւոյս վրայ, սակայն իւր պատմածներէն, զեռ աւելի ճոխագոյն գրուած է նոյն կղզւոյ վանաց հին կոնդակի և ժամանակագրութեան մէջ¹, Ամենէն ա. առջ կղզւոյս վրայ ամրութիւններ հիմնող ինձ կը թուի Ռաշամ՝ Ռշտունեաց նահապետ. ներէն մին, թէ և ի կոնդակին և Արծ. բունեոյ պատմութեան մէջ Ռաշամէն առաջ կը յիշուի անուն ուրումն Դաւթի Սախուն. նոյ. բայց ժամանակագրական մեծ սխալ մը բրած կըլլանք, եթէ Դաւթի Սախունին գնենք նախ քան զՌաշամ, զի զրաւոր կեր. պով մեզ ծանօթ Դաւթի Սախունի, Սա. խառունի կամ Սահառունին, կը յիշուի Յ. Գ. Լ. Դարում: Իսկ եթէ այլ հնագոյն ոմն համարուի կոնդակի մէջ Ռաշամէն առաջ յիշուած Դաւթի Սախունին, այն ժամանակ պէտք է, կղզւոյս մէջ առաջին անգամ ամ. բութիւններ հիմնողը, համարիլ Դ. Սախուն. նին: Բայց թէ Խն՝ Վիճակի մէջ էր Աղ. թամար, նախ քան զՌաշամ և կամ զԴ. Սախունի, այդ մեզ անծանօթ է, զի զրաւոր յիշատակարանք մեզ ոչ ինչ յայտնեն և ա. անգութիւնք. այլ կը պակսին:

Ռշտունեաց երկիրը գրեթէ միշտ առաջ բերած է հայրենեաց փառաց համար քաջ. արի կտրիճներ, այդ մի անուրանալի ճըշ. մարտութիւն է: Տիգրան Բ. Միջոյ ժա. մանակ մեր աշխարհի սահմաններն հասան իրենց վերջին ընդարձակութեան, և մեծա. զօր, վեհանձն, անխոնջ թագաւորի հովա. նաւորութեան ներքև արկարև երկայնիկ և նախանձելի վիճակ մը ունեցան մեր նախ. նիք: Նոյն թագաւորի ծերութեան ժամանակ հարկ էր մեր աշխարհի զինուորական ուժը կրկնապատկել, զի Հռովմայեցիք սկսան յա.

1. Անանցաւ ձեռագրաց մէջ ընդօրինակուած Աղթամարայ կոնդակն պակասաւոր է սկզբէն և վերջէն, ինչպէս կ'երևի պակասաւոր է եղբ. նաև ընթացին, յորմէ զապագարած է մերս Մեծ. Հ. Ներսէս Վ. Սարգիսեան. իսկ ժամա. նակագրութենէն ունենք միայն մի քանի պա. տառիկներ:

ոսը խաղալ: Իմաստուն թագաւորը կը դաշնակցի Պարսից Արշէլ թագաւորի հետ և երկու կողմէն ալ զօրածոցով լինելով՝ քիչ ժամանակի մէջ կը պատարաստուն երկու բաւարար քահանայներ: Ընդհանուր զօրաց սպարապետութիւնն կը յանձնուի Ռշտունեաց Բաղդափրան, բայց սպամալդի, այլ անարկու և անհնարին պատերազմով նախարարի, որ ըստ իւր երկրի բնածին քաջութեան շատով կը նուաճէ Ասորիքը, և անցնելով ի Պարսկաստան, հոն կը թողու բազմութիւն զօրք զօրաւարն Գնէլ, և ինքն շատ զերիններով կը դառնայ ի Հայս, և զերեաց զեղեցկազոյն իրենց Հիւրկանոս՝ քահանայապետին հետ կը բնակեցնէ յԱղթամար: Այս միջոցին, Աղթամար՝ որ առաջ իբրև լոկ ամրոց կը թառայէր Ռշտունեաց նախարարութեան, կը սկսի աւանի կերպարանք առնուլ: Բարեպաշտ Հիւրկանոս քահանայապետը, չուզելով բռնորոշին անմիջեմար թողուլ իւր ստաւապալ հօտը, կը փութայ, շուտով կը կառուցանէ կղզւոյս մէջ Աստուծոյ սամար մը, և յետոյ Հրեայք ալ կը շինեն իրենց համար հիւրքը, ձմեռնային ցրտէն պաշտպանուելու համար. ինչպէս կը յիշէ թէ Աղթամարայ ժամանակ, կազուութիւնն և թէ Աթուրնեաց պատմիչը. « Սմենեքեան սօքա (Հրեայք) իբրև ի տաղաւարի, և կամ որպէս ի հիւսս մրգապահաց բնակեցան յերևելի յայտմիկ կղզւոյ կռչեցեալն Աղթամար »: Այս խօսքերէն ակնյայտին կ'երևի, որ Հրեից շինած շէնքերն նշանաւոր բան մը չէին, այլ խեղճ աղքատին խնայելիքներ:

Սուր Անտարանի քարոզութիւնն ընդունեցան կղզւոյ գերի բնակիչք սուրբ թաղէտոսի և Բարդուղիմէոսի զայտնամբն ի Հայս: Գրեթէ հետեւեալ կերպով կը պատմուի այս ի ժամանակապարտութեանն, Հասան սուրբ ա-

ռաքեալները Ռշտունեաց երկիրը, և մանաւորով Աղթամար կղզին, սուրբ թաղէտոս աւետիս տուաւ հոն բնակող Հրեից և բաւ. Ողջն ձեզ, ո՞վ Հրեայք: Եւ ժողովուրդք մեծի քահանային Հիւրկանոս. վասն զի ձեր ազատի Մենայն որ քի Քրիստոս, որոյ զարեւստեանը կ'սպասէիք, եկաւ Դաւթի քաղաքը ի իր վրայ բոլոր զրուածները կատարեց, յետոյ երկիրն համարաձաւ և զմեզ զրկեց նաեւ ի Հայաստան իւր անունը քարոզելու: Հրեայք հարցուցին. Մեր Արքայ թագաւորս հաւասան: Առաքեալն բաւ. Այո՛, հաւատարիմ իշխան իմ Բագարատ: Եւ երբ իմացաւ Բագարատ Մենայնի զալուստը, Արքայութեան հաւատաւը և մանաւանդ բժշկուիչը, հրամայեց ամենուն որ մահիկ բնեն սուրբ թաղէտոս քարոզութեան, Նոյն ժամանակ միտաւորեցան Աղթամարայ բնակիչք. սուրբ թաղէտոս իւր ձեռքով խաչ մը ձեացուց և սուրբ մեռնաւ կնքեց. ձեացուցին և օծեցին նաև ուրիշ շատ խաչեր: Դէպի Ռատան քաղաքին կապանը նայող ժայռի մը վրայ ալ մեծ խաչ մը քանդակեցին. և շատ օրեր հոն մնացին: Մասնաւորեալ աղայեցին նաև առաքելոց, որ օծութեան իւրը՝ հոն Աղթամարայ մէջ օրհնեն. առաքեալք տեսնելով նորազարձ ժողովրդեան պայծառ հաւատքը, սկըսան երկկողման պաշտամունքն բռնել. ա-

1. Հաս յիշուող Բագարատը կը թուի զաղթական ժողովրդեան իշխան և պետ. քիչ վերջն ալ կը յիշուին կղզւոյն բնակիչք Բագարատներէ անուամբ. արեւելք այն Բագարատի աւետարան, թէ նախկին զաղթական Դաւթաթէն սերած և Ազարաշակ թագաւորի օրերը ապրող Բագարատի: Յայտնաւորաց միանց մէջ կը յիշուին հետեւեալ աղբերն. « Բագարատներէ յազգէն Հրեից էին՝ գերեւաթ ի Տիգրանայ (Բէկամ Միջնոյ) հայոց արքայէ. և վասն զի յառաջագէմ էին, ստացան իշխանութիւն զհիւր Արշակունեաց թագաւորացն »: Արդի իշխալ Աղթամարայ ժամանակապարտութիւնն կը հաստատեն Յայտնաւորաց այն աղբերն, թէ Բագարատներէ Հրեից ազգէն էին՝ գերեւաթ Տիգրան Բէկն (Բագարատի և Ռատանի նախարարի ձեռքով): Իսկ թէ արքայն որ Բագարատէն սերած են Բագարատներէ, այդ լուրը քննութեան կաւրտ միջոցով է և զորութեանն ներքին ալ զորութեանն զայն կը թողու միտաւորեցան բնաւորաւորութեան:

1. Հիւրկանոս քահանայապետ մնաց ի կղզւոյն Աղթամար մինչև Արքայութեան հօր Արշակ թագաւորի օրերը, և ապա արձակուեցաւ գերութենէն Բագարատներէ նմանաբնիկանի ձեռքով, և զնաց ի Պարսկաստան առ փեսայն իւր Հերովդէս, որ նոյն տանն կը թագաւորէր: Յովսէփոս բարբառիկն տարբեր և շփոթ կերպով կը պատմէ Հիւրկանոսի գերութիւնն և դարձը:

զօթքները լմնցնելէ վերջ՝ սուրբ իւզոյն տուփը՝ զրին խաչ ձևացուցած և քանդակօք զարդարուած քարի դիմաց, և բարձրաձայն երգով ի լուր ժողովրդեան գովեցին զԱստուած պարգևատուն այսպիսի շնորհաց։ Ասենաշնորհ մեռօնի օրհնութիւնն ալ կատարելէ վերջ, առաքեալները կղզւոյ բնակիչներէն ընտիր և սուրբ վարքով մէկը ձեռնադրեցին Սրբաբարձ քահանայ, և ողջունելով մեկնեցան։ Արգարու մահէն վերջ, երբ կոապաշտութեան խաւարը վերստին տառածեցաւ ի Հայաստան, Սրբաբարձ, իւր բնական առանձնացեալ անտաքի դիրքով և բնակչաց հաստատութեամբ և արիւնքով մեծ, միշտ հաստատուն մնաց, մինչև սուրբ Լուսաւորչի գալուստը, յառաքելոց ընդունած քրիստոսական սուրբ հաւատոց վրայ։ « Իսկ Բագրատունիք մնացին աստուածապաշտ ի մէջ կղզւոյն այնօրիկ Սրբաբարձ » (ժամանակագրութիւն Սրբաբարձ)։

Սրբաբարձաց խոսքով Բ. Թագաւորի և Սրբաբարձ Կաթողիկոսի ժամանակ, աղետալի գէպք մը հանդիպած է ի կղզիս, զոր պատմէ մէջ Թիգրանդացին փառաբան (Դպր. Գ. Գլ. Ը.)։ Պարսիկները պատերազմով ելնելով ընդդէմ Հայոց, խոսքով պատերազմի սպարապետութիւնը կը յանձնէ Բագնունաց Դատարէն նահապետին, որ բազմաթիւ զօրօք կ'երթայ Պարսից վրայ. սակայն ռզիտէ ինչ պատճառաւ, մասնիչ կը դառնայ իւր հայրենեաց, և իւր բանակի այնպիսի դիրք մը կու տայ, որ քիչ ժամանակի մէջ կը կոտորէն Հայոց կործիններու մեծամասնութիւնն, և Դատարէն անցնելով ի զլուս զօրացն Պարսից՝ կ'ուզէ խոսքովու վրայ գալ և զլուս ըլլալ մեր աշխարհի։ Բայց Հայ փախըտական զինուորը շուտով տխուր լուրը կը հասցընեն Թագաւորի ականջը. որ մէկէն ի մէկ կը հաւաքէ դարձեալ 30 հազար զօրք, որք վազէ զօրավարի սպարապետութեամբ և բոլոր նախարարներով կը դիմեն մոխրապաշտ Քուրդի վրայ, և վնաս ծովակի տփը հին Սրբաբարձ աստի մօտ, երկու բանակներն մէկ մէկու կը հանդիպին։ Հայք յուսալով յԱստուած, կը յարձակին և կը յաղթեն Պարսից անհամար բանակին. կը ձերբակալեն

զԴատարէն մասնիչն հայրենեաց և Թագաւորի դիմաց տանելով՝ կը քարկոծեն մեր աշխարհի զօրաց և գնդի գաւաճանը։ Իսկ գաւաճանի ընտանեաց վրայ՝ հետեւելու կը դրէ նոյն պատմիչը. « Եւ զազգ նորա և զկին և զօրդիս գտանէր յամրոցի անդ իշխանին Ռշտունեաց յանուանեալն Սրբաբարձ կղզւոյ. ի նաւ ելեալ վաչէ սպարապետն, անցեալ ի կղզին՝ առ հասարակ ոչ զէգ թուղոյր և ոչ զարու »։ Վերոյիշեալ տողերէն կ'երևի որ նոյն ժամանակները գաւաճան Դատարէնի ազգատոմը կը բնակէր ի կղզին Սրբաբարձ, զոր կ'անուանէ ամրոց իշխանին Ռշտունեաց։ Դա կը նշանակէ որ ամենայն վտանգաց միջոց, կղզին՝ ամրօր սպարապետն է եղեր ընդդէմ թշնամեաց, և երբ մեր աշխարհի կործիններն կը գնային ի մարտ, կանայք, աղջկունք և մանկունք, նա մանաւանդ նախարարաց և երեւելի տոհմից՝ կը քաշուէին Սրբաբարձ։

Սրբաբարձայ մէջ կատարուող աղետալի գէպքերէն, զէթ ինձ ծանօթ, այս առաջինն է միայն, զոր համառօտիւ պատմեցի. բայց ստոր նման զեռ ուրիշ անթիւ տեսարաններ ալ պատահեր են այստեղ, որոց վրայ կ'ախորժիմ լուսեմբար անցնիլ. և իւր պիման երեցած սև և մոխրապոյն սպառաժներն, քանի քանի անգամներ ներկուած են անմեղներու արիւնով։

Կղզւոյս ժամանակագրութեան պատմական լիշէ գաւաճան Դատարէնի պատմութիւնը, և նորա պատճառաւ Բագնունեաց տոհմի կոտորուիլն Սրբաբարձ, այլ անմիջապէս առաքելոց ձեռքով կղզւոյս բնակչաց ի բրիւտ տոնէութիւն գարձն պատմելէն վերջ՝ կ'անցնի Յուլիանոս ուրացողի պատճառաւ եղած մի ուրիշ տխուր տեսարանի նկարագրին, զոր յիշատակէ նաև Մ. խորենացի։ Յուլիանոս Պարսից զէմ պատերազմի երթալով, մեր Տիրան Թագաւորը նորա օգնութեան տուած էր Զօրա Ռշտունեաց նախարարը, որ Մահճրի տեղ սպարապետ էր Հայոց հարաւային գնդին։ Սա՛ մինչ իւր բանակաւ կը մօտենար ի տեղի ճակատուն, յանկարծ պատգամաւորէ մը կ'իմանայ, ամբարիշտ Յուլիանոսի պատկերի խորտակման պատճառաւ եւ

դած, մեր աշխարհի մեծ հայրապետի սուրբ Յուսէան մահը: Այս բանին վրայ սաստիկ բարկացած, զօրացը ոգելից ճառ մը կը խօսի, և ցուցնելով Յուսէանու շար ճանապարհը և անխօսութիւնը, իրեն համակամ կ'ընէ բոլոր գունդը, և կը դառնայ կ'ամբաստյ Տըմորիս ամբողջը: Բայց Յուսէանու տեսնելով Ջօրայի և Հայոց գնդի ետ քաշուիլը, ահարկու նամակ մը կ'ուղղէ առ մերս Տէրան. որ երկիւղալից, շուտով հայր մարգպետը կը դրկէ Ջօրայի և իրեն կը կանչէ: Ջօրայի գունդը արդէն ցրուած լինելով և ինչն մի նակ մնալով, ակամայ կու գայ թափաւորին. « Եւ միայնացիալ Ջօրա՝ գայ առ արքայ յոյ կամաց և արքայ զՋօրա ի բուռն առեալ՝ ունի և զամուրն նոցին զԱղթամար և բառնայ զամենեւին սաստակամար: »:

Այս երկրորդ կոտորածէն վերջ՝ թէ ինչ վիճակ ունեցաւ կղզին, մեզ անծանօթ է. եւ թէ թ. Արծրունայ և ժամանակագրութեան յիշած Դաւիթ Սախառունին համարինք հընադոյն բան վերագոյն յիշատակուած Ռաշամը, այն ժամանակ հարկ է բւել որ կըզգին նորէն սկսաւ շէննալ Է. Բէ դարու մէջ ապրող Դաւիթ սահառունի մարգպանի ձեռքով. սակայն այս մասին չունենայով ոչ մի պատմական յիշատակարան և հաստատուն փաստեր, հաւանական բան մը չենք կարող բւել:

Բայց խիստ լաւ յայտնի է որ Է. Բէ դարու մէջ, անմիջապէս Դաւիթ Սահառունիէն վերջ, մարգպան կամ իշխան կը լինի թէոզորոս Ռշտունին, ինչպէս յիշէ և Ասողիկ. « Իսկ զկնի Դաւիթի Սահառունայ եկաց իշխան Հայոց թէոզորոս Ռշտունի »: Այս Ռշտունի թէոզորոսը, մեր ազգի Է. Բէ դարու դիւցազնը, նախնի Ռշտունիներէն աւելի լաւ իմացաւ Աղթամարայ օգտակարութիւնն, և զայն բնորելով իրեն ապաստանարան բնդդէմ արձակմանց թշնամեաց, բերդերով, պարսպաք և կաշտարակներով կրկին ամրացուց: Նոյն ինքն իշտուցանել տուաւ ընդարձակ ամբարանոցներ, և եղան օրեր որ վանայ ծովակի

բոլոր նաւերը անդադար ի կղզիս զէնք ու պաշար կրելու զբաղեցան: Գլխաւորաբար վարդան և Ասողիկ պատմիչները մեզ կը յայտնեն կղզւոյս վերստին շինուին ի թէոզորոս հետեւալ կերպով: « Մինչ էր Ներսէս ի Տայս, թէոզորոս Ռշտունի շինեաց զկղզին Աղթամարու: »: « Իսկ իշխանն Հայոց թէոզորոս՝ Ռշտունեաց տէր, որ շինեաց զԱղթամար կղզին, եայլն »: « Մեծ. Հ. Չամբանի Հայոց պատմութեան Բ. հատորի 355 երեսը կը կտրկանք հետեւալը, թէոզորոս Ռշտունայ վրայ, որ մեռաւ ի Դաւանկոս. « Սա բառ գրելոյ Ասողիկայ և վարդանայ՝ կանգնեաց զամբոց ի կղզին Աղթամարայ, և շինեաց վանս ի մնա »: Վերջին շղարկի բառերն, և կամ անոնց առաջ բւրած իմաստին նման իմաստ մը, որչափ շահացի գտնել վերոյիշեալ երկու պատմագրաց գրոց մէջ, սակայն ի դուր, թէոզորոս Ռշտունայ կղզւոյս մէջ վանք շինելու վրայ յիշատակութիւն մը չգտայ: Մեծ. Հ. Չամբանի խօսքերէն, հետեւալ հաստատական հետեւութիւնն յառաջ բերած է Սէն-Մարթէն. « On y trouve un monastère qui fut bâti en l'an 653, par le prince Théodore »: Ինչպէս կը տեսնուի գալիացի բանասէրը, իւր երկու տողից մէջ կը յայտնէ որ Աղթամարայ վանքը կառուցուած է թէոզորոս Ռշտունայ ձեռքով 653 թուին: Այս մասին կը յայտնենք որ յԱղթամար վանք կամ մենաստան հաստատուելուն լաւ կիզքն գտնելը՝ քննութեան կարօտ է, և չենք կարող վերոյիշեալ հեղինակի կարծեաց հետեւիլ, քանի որ չունինք ոչ մի ստուգիչ յիշատակարան: Մեծապէս կը սխալի նոյն գալիացին, գնելով 653 թուականը, զի այդ թուականին, Աղթամարայ մէջ արդէն կատարուած էին ամենայն շինուածք, ամրոցներ, ամբարանոցներ, եայլն, և թէ այդ թուականին Հագարացիներն, արշաւե-

1. Խորենացի, գիրք Գ. ԳԼ. ԺԺ:

1. Վարդան պատմիչ՝ ապ. 1862, էջ 69:
2. Ստեփանոս Ասողիկ, հրատ. Շահնազար, 1839, էջ 122:
3. Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, T. I, p. 140.

ցին ի Հայս, և ի Հայոց 1775 անձինք պատանդ տրուեցաւ նոցա, որ արիւն չհեղուն, և որպէս զի Հայք չապստամբին Հազարացոյ ամիրայեանէն. այդ պատանդներու հետ զնաց ի Դամասկոս նաև թէնպորոս Ռշտունին իրեններով: Արդ թէնպորոս Դամասկոս եղած ժամանակը ինչպէս կարող կը լինի վաճառ կառուցանել յԱղթամար: Գարձեալ կարելի է հասկնալ Մեծ. Հ. Չամչեանի վաճառքը, ոչ միայն կրօնաւորաց մեծատան, այլ նաև բնակարան աշխարհիկ անձանց կամ զօրականաց: Թէնպորոս Ռշտունին վերջ, մինչև Գագիկ արծրունին, չի յիշուիր կղզւոյս վրայ շինութիւններ բարձրացընող մէկը. բայց Սամուէլի անհուն ընդարձակողի հետեւեալ սողներն հետաքրքրական են. « ի տէր Եղիայէն է առ Աղթամար Գագիկ, և ես նմա գիշի »: Այս խօսքերէն յայտնի կ'երևի, որ նախ քան Գագիկ կղզւոյս տիրանալն, Աղթամար սեփականութիւն է եղեր ուրումն տէր Եղիայի. և այդ տէր Եղիայն անշուշտ վանականաց հայր մի է որ կը յորջորջուի տէր մակղերով, որով մի փոքր լոյս կը ստանանք, թէ Աղթամարը սկսեր է ինեւ մենաստան նախ քան զԳագիկ արծրունին¹:

Մինչև ցարկ ինչ շինութիւններ որ տեսանք յԱղթամար, արարաւ այնչեղ են, եթէ բաղդատելու լինինք զայն Գագիկ արծրունոյ հրաշակներս շինուածոց հետ, որոյ ժամանակ Աղթամարը հասաւ իւր գերագոյն փառաց և վայելութեան կատարը: Յայտնի է և աւելորդ իսկ նկարագրելն, թէ ինչ կերպով Գագիկ արծրունին իւր խորին իմաստութեամբ և յազմութիւններով հռչակաւոր եղաւ և

Յուսով ուսիկանէն արքայական ականաւ կապ մարգարտով ոսկեգօծ ընդելուզեալ թագ ընդունեցաւ:

Գագիկ արքայական թագ առնելէ վերջ իւր կտրիճներով կու գայ ի վասպուրական, ուր կ'ընդունուի աշխարհի բնակիչներէն մեծաքննութեամբ և հանդէսներով: Յետոյ զբռնանալ, նա մահաւանդ իւր աշխարհի ամրութիւնները պիտելու համար կը շրջի բոլոր վասպուրականը և հասնելով Ռշտունեաց գաւառը, վանայ ծովափի հարաւարեւելեան ափանց վրայ կառուցուած Ոստան քաղաքի զրից վրայ կ'սքանչանայ, այդ տեղէն կը տեսնէ իւր զիմաց, ծովափի մէջ բարձրացած Աղթամարը:

Ոստանայ արքայական շինուածոց վրայ, փափաքողը կարող են տեղեկութիւններ առնուլ Արծրունեաց պատմէն, որ գեղեցիկ ոճով կը նկարագրէ ամենայն ինչ: Մեզ ծառ, նոթ ժամանակագիրն կ'ըսէ, երբ Գագիկ Ոստանէն տեսաւ Աղթամարը, իւր ուրախութիւնն անպատմելի եղաւ, և փութով քովի իշխաններէն զրկեց երթալու տեսնելու թէ ինչ պրոթեան մէջ էր կղզին: Իշխանները կղզիէն դառնալով՝ կը յայտնեն թագաւորին տեսածնին, որ շուտով անձամբ կ'երթայ ի տես նոյն կղզւոյն որ ի հեռուստ անշափ հրապուրեր էր իւր մտաբեր: Գագիկ մտնելով ի կղզին և տեսնելով որ անտիկ և անմասշեղի դիրք մը ունի, նա մէկէն ի մէկ իւր մտաց մէջ յղացաւ մի բարձր և օգտակար նպատակի ծառայող ծրագիր, զոր յայտնեց և քովի իշխանաց, թէ Աղթամարը պէտք է դարձնել մեր աշխարհի մի ապաստանաբան քաղաք և ամրոց:

Ամառվերթիս յաշտի թռչն կը թռչունք Գագիկ ծրագրի իրագործութիւն:

Հ. Սոքրիս Էփրիկեան

...

1. Թէ որոշակի ոճ թուականին հիմնուեցաւ մենաստան կամ վանք յԱղթամար, այդ մասին թերեւս կարենան ստույգ տեղեկութիւններ տալ նոյն կղզւոյ այժմեան մեծարդոյ միաբանները, զի իրենց մօտ ունին վանքի հնազոյն մատենանք, և իրենց մէջ կան նաև անշուշտ աւանդութիւններ, որոնցմով կարելի է մի որոշողութեան յանգիլ: Այլ խնդրուի Բաղմադիպի յարգել ընթերցողներէն որ բարեհաճին հաղորդել մեզ, ի Ա. Պոլսի կամ յայլուր բնակող այդ վանքի միաբաններէն տեղեկանալով, ո՛ր է հարկաւոր տեղեկութիւնը, որ պակասին ի գրութեան: